

LUKÁCS ANIKÓ

Átöltözések

A 19. századi magyar nemzeti divat emlékiratok és naplók tükrében¹

„Első cilinderem után hat hónapra 1838-ban jött a nagy árvíz Budapesten és vidéken;

A második cilinder vásárlás után hat hónapra 1848-ban kitört a forradalom Magyar- és Erdélyország minden területén;

A harmadik cilinderem után egy évre 1860-ban forrongásban volt megint az egész ország, és hogy nem lett belőle forradalom, az csupán Deák Ferenc higgadt eljárásának köszönhető;

Ezek után már szinte aggódva vettem meg a negyedik cilindert 1890-ben késő ősszel; de ez egyszer nem történt más országos baj, csak az, hogy néhány év múlva Loránt Zeno elvitte a még egészen új cilinderemet és helyette otthagytta nekem az ő kopott kalapját. Jó nagy feje van neki is!

Ez az ötödik cilinder csak nekem hozott bajt, amennyiben azóta érzem lábaim zsibbadását és elgyengülését. Pedig ez a kalap csak egyszer volt a fejemen, t. i. a zenedétől hazáig.”²

A 19. század '20-as éveitől kezdve Magyarországon a nemzet került a gondolkodás és a közbeszéd középpontjába. A viták nemcsak az országgyűlésen és más politikai fórumokon, illetve a politikai lapokban és irodalomban zajlottak: a bálokon, divatlapokban és általában a nyilvánosság színterein a nemzeti problematika mindenki számára érthető, érzékelhető formában jelent meg: a nyelv és a tánc mellett az öltözék lett a nemzetiesedés mértékének mutatója.

A (városi, illetve úri) nemzeti öltözetre vonatkozó diskurzus két nagyobb hullámban jelentkezett a 19. század során: a '30-as, '40-es éveket követően 1859–1860 tájától beszélhetünk újra nemzeti divatról – legalábbis a lapok beszámolóí alapján. A magyar ruha felelevenítése, illetve megújítása, a magyarosnak tartott öltözeti elemek felhasználása, beemlése az öltözködésbe a politikai vitákhoz kapcsolódva a nemzeti egységet, a magyar nemzet

¹ Ebben a tanulmányban kizárólag az 1820-as és 1860-as évek közötti magyar nemzeti (öltözködési) divatra vonatkozó olvasmányaimat dolgozom fel, és megállapításaimat – eltekintve a szükséges magyarázatoktól – is ezekre támaszkodva teszem. A nemzeti divatot, illetve öltözetet elkülönítem a paraszti viselettől, népviselettől, amellyel itt csak annyiban foglalkozom, amennyiben egyes elemei részévé váltak az úri viseletnek.

² A szerző Megyeri Károly (Megyer, 1828 – Budapest, 1912) zenetanár. Memoárját 1904-ben írta. Megyeri Károly: *Életemből emlékek. A tizenkilencedik század Budapestjéről mesél a zenede szóközs tanára s a rajzoskedvű számvevőszéki tanácsnok*. A bevezetőt írta, Megyeri Károly visszaemlékezését szerkesztette, Than László rajzait válogatta, rendezte és kommentálta Buza Péter. [Budapest], 2007. 84. Az idézeteket egységesen a mai helyesírás szerint közlöm. A cylinder henger alakú kalap, a korszakban köcsöghalpnak is nevezték.

eredetiségét, függetlenségét, életképességét volt hivatva kifejezni. Az öltözködés szintjén mindez azt jelentette: szembe kell fordulni a külföldről származó mintákkal, fel kell hagyni azok másolásával, meg kell tagadni magát a divatot, helyette azt kell felhasználni, ami itthon található, formakincsből és – a védeyleti korszakban – anyagból egyaránt. A divat tagadása új divatot hívott életre, amely azonban nem maradhatott érintetlen a világdívat hatásától sem, és a nemzeti öltözet éppen divatjelenség-volta miatt nem lett az egész, modern értelemben vett nemzet tulajdona. Bár nehéz megmondani, mekkora volt hatósugara, annyi bizonyosnak látszik, hogy csak azok a társadalmi csoportok hordták, amelyek amúgy is igényelték és megengedhették maguknak a divat követését.³

A 19. századi magyar nemzeti (öltözködési) divat kutatása során szembesültem azzal a divattörténet-írás szempontjából alapvetőnek tűnő problémával, hogy a rendelkezésre álló források alapján nem is olyan könnyű megmondani, egy adott időszakban mi volt a divat, és kik is követték azt, konkrétan: beszélhetünk-e egyáltalán divatról a magyar nemzeti öltözet időszakos térnyerései kapcsán.

Egyszerűbb dolgunk van, ha divaton az öltözködéstről, a külső megjelenésről szóló, a 19. századi Magyarországon egyébként igen élénk diskurzust értjük: ez esetben a divatvilág három főszereplője, az előállító, a propagáló és a fogyasztó közül csak a középsővel kell foglalkoznunk. Ehhez az 1830-as évektől rendszeresen megjelenő, a század második felére pedig szinte feldolgozhatatlan mennyiségűvé duzzadó divatsajtó és egyéb sajtótermékek egymással és a társadalomnak a divatkövetés, vagyis – a korabeli divatsajtó pejoratív kifejezésével élve – „utánzási kórság” szempontjából szóba jöhető csoportjainak viselkedésével, szokásaival polemizáló cikkei, a nemzeti öltözet kérdését meglepően gyakran érintő politikai vitairódlalom, valamint a korabeli divattörténeti témájú írások bőséges elemeznivaló szöveget biztosítanak.

Bonyolultabb (valójában maradéktalanul el sem végezhető) feladatra vállalkozunk, ha feltételezzük, hogy a divat egy, a szövegeken túl is létező történelmi realitás – a nemzeti divat esetében valóságos ruhadarabokban és azok viselési szokásaiban megtestesülő eszme –, amelyet a divattal foglalkozó történész a legkülönbébb nyomok, források felkutatásával és egységes elbeszélésbe szerkesztésével képes rekonstruálni. Ekkor már nem hagyhatjuk figyelmen kívül a divat tárgyát képező árucikkek előállítóit és közvetítőit, illetve fogyasztóit sem. Az előbbieket, vagyis a kézműveseket, kereskedőket tevékenységéről levéltári (céhes és közígazgatási) források, illetve a sajtóban megjelenő hirdetések alapján alkothatunk képet. De mihez kezdünk a fogyasztókkal, vagyis azokkal, akik megvásárolták, szekrényükbe tették, felvették („beléugrottak”⁴), viselték, „s egy szép ... dehogyan szép! ... egy undok őszi reggel”⁵ letették a nemzeti viselet egyes darabjait?⁶

³ A 19. századi magyar nemzeti öltözetéről lásd például F. Dózsa Katalin: *A rendi nemzettudat szimbóluma: a díszmagyar*. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt*. Budapest, 1996. 155–166.; uő.: *How the Hungarian national costume evolved*. In: *The imperial style: fashions of the Habsburg era based on the exhibition Fashions of the Habsburg era: Austria-Hungary at the Metropolitan Museum of Art December 1979 – August 1980* [ed. Polly Cone]. Flórián Mária: *Magyar parasztviseletek*. Budapest, 2001.; Tompos Lilla: *A díszmagyar*. Budapest, 2005.; Lukács Anikó: *Nemzeti divat a reformkori Pesten*. Korall, 10. sz. (2002) 40–56.

⁴ Podmaniczky Frigyes idézi Eszterházy Istvánt. Podmaniczky Frigyes: *Naplótöredékek 1824–1886*. Budapest, 1887. I–IV. III. kötet 87. Mikszáth Kálmán Eszterházy Istvánt az 1860-as évek nemzeti divatmozgalmának kezdeményezői között sorolja föl: Mikszáth Kálmán: *Jókai Mór élete és kora I–II*. Budapest, 1907. 24.

Szerencsére a potenciális fogyasztók egyúttal gyakran hivatásos vagy alkalmi írók is, akik különböző műfajú szövegekben örökölték meg élményeiket, tapasztalataikat. A naplók, emlékiratokat a – különösen a 20. század második felében nem túlságosan gazdag – magyar divattörténet-írás leginkább illusztrációként, a más forrásokból – elsősorban a sajtóból, a képi ábrázolások, illetve a múzeumokban őrzött ruhadarabok segítségével – megtudottak alátámasztására és színesítésére használja. A személyes forrásokat a legszisztematikusabban az egyes személyek öltözködését középpontba állító kutatások aknázták ki.⁷ A leggyakrabban hivatkozott, megkerülhetetlen szerzők Apor Péter, Kazinczy Ferenc és a 19. századra szinte kizárólag Podmaniczky Frigyes – pedig a meglehetősen bőséges emlékiratirodalom szinte mindegyik darabja tartalmaz divat- és öltözködéstörténeti adatokat. Mindenki öltözködik valahogy, az öltözködés hétköznapi rutin, az egyén mindennapos gyakorlata, de egyben tudatos választás eredménye is. A divat hatósugara természetesen meglehetősen korlátozott, hiszen potenciálisan azokra terjed ki, akiknek módjukban áll a divat követése. Némileg korlátozottabb azok köre, akik meg is örökölték a divathoz, ruhadarabokhoz való viszonyukat, így bármennyi emlékező szöveg kerülne is be a vizsgált szövegek közé, a belőlük kirajzolódó kép mégsem lenne sem egységesnek, sem reprezentatívnak mondható. A naplók, emlékiratok olvasása lehetőséget ad a fogyasztói döntés mechanizmusainak vizsgálatára. Segítségükkel olyan nézőpontból tekinthetünk a mindennapi élet, ezen belül az öltözködés, a divat jelenségeire, amelyre más forrástípusok nemigen adnak lehetőséget: eszközök, amelyek segítségével mikro-perspektívából lehet vizsgálni a divatot – azt a normatív rendszert, amelyhez képest a megfelelő anyagi eszközökkel rendelkező divatot követő vagy az azt éppen elutasító egyén saját öltözködésének kiválasztásával meghatározza önmagát.

A 19. században élt személyek emlékező szövegeinek egymás mellé helyezésével, összeolvasásával természetesen nem célom a szerzők emlékezetének fölülbírálása, más forrásokból megismerhető történeti valóságokkal való szembesítése, egy hitelesnek tekinthető változat kiválasztása, esetleg a morzsák összegyűrése vagy a tükröcserepek összeragasztása. Néhány oldal erejéig eljátszom a gondolattal: mi lenne, ha a divattörténet kutatójának kizárólag emlékiratok és naplók állnának rendelkezésére; mit tudhatnánk meg ebben az esetben a 19. századi magyarországi öltözködéstörténet általam „nemzeti divatnak” nevezett jelenségéről, az anyagi kultúra e szeletének milyen nyomai idéződnek és találtatnak megőrzésre méltónak az emlékek rögzítése alkalmával.

Divat és emlékezet

A vizsgált szövegek kiválasztásában nem vezérelt semmiféle szempont, így annál váratlanabb, hogy a mintegy véletlenszerűen kezembe vett emlékiratok és naplók szinte kivétel nélkül tesznek említést arról, hogy szerzőik és a körülöttük élő emberek milyen öltözetet vi-

⁵ Porzó [Ágai Adolf]: *Egyedül. Emlékezések Vajda Jánosról*. In: Vajda János Összes Művei. IV. kötet. Szépprózai Írások. Budapest, 1972. 599–602., 600. Ágai Adolf (Jankovác 1936 – Budapest 1916) humorista, lapszerkesztő. Hivatkozott írása a Pesti Hírlapban jelent meg 1897-ben.

⁶ A 19. századi Pestre vonatkozó források nem tesznek lehetővé olyan kutatásokat, mint amelyet például Daniel Roche a 18. századi párizsi vagy Valuch Tibor az 1945 utáni magyarországi öltözködés történetére vonatkozólag végzett. Roche, Daniel: *La culture des apparences. Essai sur l'Histoire du vêtement aux XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris, 1989.; Valuch Tibor: *A lódentől a miniszoknyáig: a XX. század második felének magyarországi öltözködéstörténete*. Budapest, 2005.

⁷ Például Ratzky Rita: *Petőfi öltözködéséről, ízléséről*. In: Beszélő tárgyak. A Petőfi család relikviái. Szerk. Kalla Zsuzsa – Ratzky Rita. Budapest, 2006. 25–39.; F. Dózsa Katalin: *Öltözködés és divat*. In: Széchenyi és kora. Budapest, 1991. 239–266. [A kiállítást rend. Körmöczy Katalin, Óze Sándor.]

seltek általában, illetve még gyakrabban: egy adott időpillanatban, egy, az egyén számára jelentős esemény alkalmával.⁸ Az, hogy a külső megjelenésnek, az öltözködésnek ennyire fontos szerep jutott a mindennapokban, illetve az emlékezetben, minden bizonnyal annak is köszönhető volt, hogy a szerzők és az általuk bemutatott kortársak félig-meddig még benne éltek egy olyan korban, amelyben a külső megjelenés, a viselt öltözködés segítette a világban, a társadalmi hierarchiában való eligazodásban. Jókai ezt egyik önéletrajzában így fogalmazta meg: „Gyermekkorom emlékei visszahatolnak egész a napóleoni világharcok korszakáig ... Még én ismertem annak a kornak a szereplőit; [...] azt az egész társadalmat, melyben a ruházatról meg lehetett ismerni mindenkit: ez a nemes, ez a molnár, ez a takács, ez a szekeres gazda, ez a magyar, ez a német. Costume volt divat helyett.”⁹ Az általános, a társadalmi csoportok és nemzetek közötti határokat elhalványító európai (városi) divat kialakulásának és elterjedésének korában az újra és újra elővett nemzeti öltözetnek is volt ilyen, az eligazodást lehetővé tevő szerepe, mivel a társadalmat két, egymástól egy pillantás alatt elkülöníthető, bonyolult társadalmi viszonyokat nagymértékben leegyszerűsítő táborra osztotta. A nemzeti öltözet gyakori és hangsúlyos említése annak erős szimbolikus kifejezőerejét, viselésének politikai gesztus értékét, tágabban a nemzeti kérdésnek a korszakban betöltött központi szerepét mutatja.

Az emlékező szövegek a múltnak az emberi emlékezetben megőrzött és feldolgozott darabjait az író szándéka szerint szerkesztik egységes elbeszéléssé. A személyes emlékek szöveggé formálásához a szerzőknek irodalmi és nyelvi konvenciók, eszközök sora áll rendelkezésére. Az öltözködés említése, leírása sokszor önmagában is irodalmi, retorikai eszköz. Szolgálhatja az elmondottak hitelesítését: minél több apró részletet idéz fel az emlékező, annál valószerűbbnek tűnik az esemény, például egy időközben ismertté vált személyiséggel való találkozás leírása. Mások pedig egy-egy személy jellemzésére használják föl a külső megjelenésről megőrzött emlékeket.¹⁰

Az általában vagy egy-egy eseményen viselt ruházatból nem egyszer jellemvonásokra, gondolkodásmódra, a nemzeti eszméhez való viszonyulásra, politikai nézetekre következtetnek, vagy éppen a külső és a belső ellentmondására hívják fel a figyelmet (ugyanis nem mindenki schwarzgelb, aki frakkot és cilindert hord). A puritán, fényűzést elítélő Kánya Emília emlékezetében nem sok nyomot hagyott saját és ismerősei megjelenése, vagy nem tulajdonított nagy jelentőséget az öltözködésnek; annyi azonban kiderül, hogy számára a szokatlan, feltűnő, átlagostól elütő megjelenés elegendő volt ahhoz, hogy negatív véleményt formáljon valakiről; például Petőfi borzassága, hanyag öltözete miatt nem volt elragadtatva

⁸ Vachott Sándorné például élénken emlékezik arra a – később becses emlékként őrzött – világoskék ruhára, amelyet leendő férjével való megismerkedése napján viselt. Vachott Sándorné: *Rajzok a múltból* I–II. Budapest, 1887. I. 108. Vachott Sándorné (Csapó Mária) (Pest 1830 – Gyulakeszi 1896) írónő.

⁹ Jókai Mór: *Önéletrajzom*. In: Jókai Mór önmagáról. Budapest, 1904. 1–97. 28. A maitól eltérő szóhasználat miatt nehézséget jelenthet az idézet utolsó mondatának értelmezése. A Jókai-szótár szerint az író a „Costume” szót „ruha, öltözködés” értelemben használta. Azonban a szövegösszefüggés inkább más jelentést sejtet: Jókai a „costume” szót használhatta „jelmez”, vagyis „jelképező öltözet” értelmében, de érthetett alatta szokást is, amelyet az állandóan változó divattal állított szembe.

¹⁰ Kánya Emíliaanak például elég annyit megemlítenie, hogy az éppen említett hölgy fejkötőt viselt – a korszak öltözködéstörténetét, a fejkötőkért és partákért folytatott küzdelmeket ismerő olvasó szeme előtt máris egy kedves, régimódi, hagyományokhoz hű és takarékos asszonyság képe jelenik meg. Kánya Emília (Pest 1830 – Fiume 1905) írónő, a Családi Kör című lap szerkesztője. Visszaemlékezését – régi naplóira támaszkodva – 1901 és 1905 között írta.

a költőtől, de ugyanígy ellenszenvet érzett a túlzott gonddal és költséggel öltözködők iránt.¹¹ Ágai Adolf Vajda János gondolkodásának pálfordulását jeleníti meg a költő öltözködése nemzeti, illetve európeér szakaszának szembeállításával.¹² Lauka Gusztáv pedig Adorján Bódit¹³ jellemezve annak idegenszerű külsejét emelte ki: „Ha már az arc se volt magyar, öltözéke után még vakmerőbb lett volna egy ősmagyar család ivadékára következtetni” – ugyanakkor szerinte „igaz és becsületes magyar lelkület” jellemezte.

Az emlékezetben különösen könnyen ragad meg a szokatlan, a feltűnő, az átlagostól eltérő. Lauka Gusztáv különöc vagy éppen átlagos ruházatuk, külsejük találó leírásával jellemzi barátait, ismerőseit az 1830-as, '40-es évek fordulóján. Az Erdődön titkároskodó Tóth Lőrinc például kalapja által vési be magát Lauka emlékezetébe: „Magastetejű kalapja bámulandó minaretként tűnt fel az uradalmisták putriformájú sapkái mellett.” Bajza József „nyírott bajszával, gondosan fésült szakállával és hajával [...] gondos, összhangzó és ízlésseljes öltözkéivel egyike volt a feltűnőbb jelenségeknek,” Nagy Ignác „annyi csinnal és eleganciával öltözködött, hogy bármikor és hol történt megjelenésével azonnal fel kellett tűnnie.”¹⁴ Kuthy Lajos¹⁵ exkluzív eleganciája pedig visszatérő motívuma az 1840-es éveket bemutató memoároknak.

„Óh de azok a régi posztók!”¹⁶

A távoli múltban, az ifjúkorban viselt és látott öltözetek – ahogyan az az emlékekkel gyakran megesis – sokszor pozitív értékekkel telítődnek. Az emlékezők – függetlenül attól, hogy mikor voltak gyermekek vagy fiatalok, és melyik évtizedben írták meg emlékiratukat – összehasonlítják a régi jó szokásokat a jelenkori állapotokkal, a régiék egyszerűsége, ízlése, az anyagok tartóssága kerül szembe a mostani luxussal, pazarlással, ízléstelenséggel: „Akkoriban ismeretlen volt az a rongy-luxus, mely ma mindenütt feltűnően dívik” – vonja le a tanulságot 1840-es évekbeli, Bereg vármegyei élményeiből Móricz Pál. A 40-es években a leányok kevesebb ruhával is beérték, egy ruha különböző, házilag kivitelezett díszítésekkel akár 5-6 bált is megjárt.¹⁷ Részben maga készítette, illetve alakíttatta, díszítgette báli öltözeit Slachta Etelka is, igaz, ő ezt a mindennapos időt rabló elfoglaltságát nem erényként ábrázolta, hanem anyja fukarsága folyományának tekintette.¹⁸ Váli Mari is kiemelte, hogy ifjúkorában (az 1840-es években) egy fürdői tartózkodásra nem úgy készültek, mint manapság, nem készültek új ruhák és kalapok.¹⁹ Vachott Sándorné édesanyját, egy „rég ma-

¹¹ Kánya Emília: *Réges-régi időkről: egy 19. századi írónő emlékiratai*. Budapest, 1998. 63., 160.

¹² Porzó: *Egyedül*, 600.

¹³ Lauka Gusztáv (Vitka, 1818 – Nagybecskerek, 1902) író, költő, humorista, levéltárnok. Visszaemlékezése 1879-ben jelent meg először. Adorján Boldizsár (1820–1867) költő, törvényszéki ülnök.

¹⁴ Lauka Gusztáv: *A múltról a jelennek*. Budapest, é. n. 50. Tóth Lőrinc (Komárom, 1814 – Budapest, 1903.) író, jogtudós. Bajza József (Szücsi, 1804 – Pest, 1858) költő, kritikus, szerkesztő, publicista. Nagy Ignác (Keszthely 1810 – Pest 1854) író, szerkesztő.

¹⁵ Kuthy Lajos (Érmihályfalva, 1813 – Nagyvárad, 1864) regény- és drámaíró. Bővebben lásd Völgyesi Orsolya: *Egy siker kudarca. Kuthy Lajos pályafutása*. Budapest, 2007.

¹⁶ Lauka: *A múltról a jelennek*, 7.

¹⁷ Móricz Pál: *Emlékezzünk régiokról. Rajzok a nem rég múlt időkről*. Budapest, 1891. 50. Móricz Pál (Taracköz 1826 – Berettyóújfalú 1903) politikus, földbirtokos.

¹⁸ „...kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrileány naplója*. [A naplót közreadja Katona Csaba.] Győr, 2004–2007.

¹⁹ Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról*. Budapest, 1955. 36. Váli Mari (Komárom, 1840 – Pápa, 1915) Jókai unokahúga. Emlékiratát még Jókai életében kezdte írni.

gyar ház” asszonyát külső megjelenésének felidézésével is jellemzi: „Öltözetén csak az egyszerűség volt feltűnő, bár ruháinak kelmeje s minden, mit viselt, a legfinomabb s értékebb volt.”²⁰ Hasonlóan emlékszik gyermekkorára a szilágysági P. Szathmáry Károly is: „igénytelenség, egyszerűség, egyformaság” jellemezte családját, „mely étkezésben és öltözetben egyaránt nyilatkozott”. „És azért mindnyájan vidáman, boldogan éltünk, selyem ruha nélkül is.”²¹ Az arisztokrata Podmaniczky is fontosnak tartja megemlíteni, hogy régebben egyszerűbben éltek az emberek – szerinte azonban az egyszerűség és a fényűzés nem zárják ki egymást, hiszen a ruhák sokkal díszesebbek, finomabbak, drágábbak voltak a maiaknál, igaz, egy-egy ruhadarabot 15–20 évig is hordtak.²²

Az emlékiratokban a múlt felértékelése toposz, Lauka Gusztáv számára azonban igen kellemetlen tapasztalat – bár emlékké válva a történetnek inkább humoros oldala dombozik ki –, amikor a múlttal a jelenben kénytelen találkozni. A többi emlékiróhoz hasonlóan ő is megemlékezett a régi öltözetek tartósságáról, de míg az előbb említettek többek között emiatt is tekintettek nosztalgiával a múltra, a külsejére meglehetősen gondot fordító ifjú Lauka számára kínos emlék, hogy Pestről Nagykárolyba, illetve Erdődre hazatérve – pesti pazarló életmódjáért elszenvedett büntetésül – édesapja „szabásukban a Napóleon dicsőségének időszakába kanyarodó avult öltönyeit kellett” viselnie, és hosszú időn keresztül nem sikerült elkoptatnia azokat: „Óh de azok a régi posztók! Hamarabb kihalt az egész család, mint az ilyen posztó elkallott” – sóhajtott föl a divatjamúlt viselet miatti szenvedéseire emlékezve. Az aktuális divat szerint készült öltözetek hiányában ugyanis a társasági életben sem tudott részt venni, legalábbis ezzel magyarázza, miért kényszerült arra, hogy rangon aluliakkal vegye körül magát: „Ez a borzasztó frakk társadalmilag is befolyásolt. Hogy nevetségessé ne legyek, kerülnöm kellett az uradalmi tisztség körét, s odáig kellett leszállnom, hol a kék spenclin vagy póré ünnegen és gubán kívül minden öltöny nevetséges. Talán én voltam a világon első és utolsó, ki mindennap fekete frakkban, fehér mellény s nyakkendőben, egészen saloniasan hatoltam a cseléd- és parasztszobák titkaiba.”²³ A más szerzők által vágyott múlt kényszerű felélesztése nevetségessé teszi Laukát – természetesen ezt a hatást erősíti az olvasóban az ábrázolás, az előadás ironikus-parodisztikus jellege is.

Nemzeti szunnyadás, nemzeti ébredés²⁴

A reformkorban, illetve az 1850-es, 1860-as évek fordulóján a nemzeti öltözké ügye a sajtó és a politikai vitairódalom állandó témája volt, így azzal az előfeltevéssel fogtam az emlékiratok olvasásához, hogy a magyar nemzeti öltözet e két 19. századi divathullámáról hasonló kép bontakozik majd ki belőlük.

Az 1848 előtti korszakról beszámoló, az ország különböző vidékein élő szerzők írásai alapján azonban leginkább a nyugati divatú öltözetek elterjedtségére lehet következtetni. „Az uralgó irány öltözetben, viseletben is bizonyos tekintetben németes volt. [...] A férfiak télen fekete ruhában, magastetejű kalappal s frakkban jelentek meg, nyáron fehér mellény-

²⁰ Vachott Sándorné: *Rajzok a múltból*, I. 12.

²¹ P. Szathmáry Károly: *Emlékirataim*. Szilágy-Somlyó, 1884. (a borítón 1886. szerepel) 12., 14. P. Szathmáry Károly (Szilágysomlyó, 1831–Budapest, 1891) író, tanár.

²² Podmaniczky: *Naplótöredékek*, I. kötet, 57.

²³ Lauka: *A múltról jelennek*, 7. Spencli: mellényféle. Ünne: ing. Guba: gyapjú szőtt anyagból készült kabátféle felsőruha.

²⁴ A „nemzeti elszunnyadás” kifejezést Eötvös Károly használja *Magyar ruha, magyar pap* című írásában. In: Eötvös Károly munkái. VI. kötet. Emlékezések. Budapest, é. n. 32–39., 33.

ben, fehér nadrágban és hasonlóképpen frakkban”²⁵ – írja például Móricz Pál. A szerzők gyakran úgy írják le a maguk vagy az őket körülvevő emberek viseletét, hogy nem is lehet eldönteni, magyar vagy nyugati divat szerint készült öltözetekről van-e szó – annyi valószínű, hogy ha a megörökített öltözet eltérne a megszokottól, a feltűnőt könnyebben rögzítő emlékezet, a nem átlagost pedig érdekesnek, följegyzésre méltóbbnak ítélő emlékező bizonyára nem hagyta volna szó nélkül.

Az emlékiratokat olvasva a reformkori öltözködésről nem alakul ki olyan egységes kép, mint az 1850-es, ’60-as évek fordulóját felidéző szövegek esetében. Különösen érdekes, hogy a korszak nemzeti öltözeteket propagáló vagy éppen ellenző divatlapjainak szerkesztői közül Frankenburg Adolf és Petrichevich Horváth Lázár, akik évtizedeken keresztül hetente számoltak be a pesti és külföldi divatról, sem szentelnek sok teret írásaikban az öltözködésnek. Vahot azonban, aki a korszakban több radikálisan nemzeti divatlapot (illetve saját szóhasználatával: divatellenes lapot) szerkesztett, memoárjában is szívesen emlékezik az öltözködés reformkori megmagyarosításában betöltött központi szerepéről.²⁶

Az emlékiratok, naplók szerzői a század első felében magyar öltözetéről leginkább csak bálók vagy más hivatalos és társadalmi események alkalmával emlékeznek meg. A magyarosodást, a nemzeti szellem térhódítását a legtöbben a korszak, legfőképpen az 1840-es évek egyik pozitív változásaként értékelik, arról azonban, hogy a nemzeti öltözet valóban divat lett volna, hallgatnak. Szűcs Sámuel ugyan a magyar öltözet divatba jöveteléről beszél 1842-ben egy miskolci bál kapcsán, de állításának alátámasztására mindössze négy magyar dolmányban látott hölgy nevét sorolja föl, a férfiakról pedig azt jegyzi fel, hogy ezen a farsangon még nem hordták a (magyaros) báli zekét. A következő év farsangján pedig már csalódásáról ír: a magyar öltözetből mégsem lett divat.²⁷ Valójában csak a Védegyelettel kapcsolatban számolnak be valamiféle divatszerű jelenségről, más különben inkább csak egyes emberek öltözködéséről írnak, vagy például mint Podmaniczky, az öltözetek izléstelensége, de nem nemzetietlensége miatt illetik kritikával a kor általános, nyugati divatját.²⁸ A soproni társaságban hazafiasságáról is ismert Slachta Etelka sem panaszkodik a soproniak hazafiatlan öltözködéséről, sőt saját, sokszor felidézett ruhatárából sem említ magyar ruhadarabokat. Kivétel a különösen gyakran emlegetett spencer, amelyet egyik – nem magyar – hódolója, valószínűleg Etelka honleányi érzületét rávetítve, vagy egyszerűen hízelegni akarva, magyar szabásúnak nevez.²⁹

Jókai *A varázs-ing* című, a ’40-es évek íróinak, költőinek emléket állító írásának olvasása már abban is elbizonytalanít, lehet-e egyáltalán a reformkorban divatról (akár nemzetiről, akár másmilyenről) beszélni. Jókai ugyanis határozottan állítja, hogy bár a divatlapok nem közöltek külföldi divatképeket, csak „díszmagyar ruhákat, kacagányos vitézeket”, „a mi időnkben minden ember úgy öltözködött, ahogy akart.” Jókai megállapítását fiatal

²⁵ Móricz: *Emlékezzünk, régiokról*, 50.

²⁶ Frankenburg Adolf: *Emlékiratok I–III*. Pest, 1868.; Frankenburg Adolf (Németkeresztúr, 1811 – Eggenberg, 1884) író, az *Életképek* szerkesztője. A *Petrichevich család naplói*. Közli báró Petrichevich Horváth Emil. Budapest, 1941. Petrichevich Horváth Lázár (Kolozsvar, 1807 – Bécs, 1851) író, újságíró, a *Honderű* szerkesztője. Vahot Imre: *Emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete I–II*. Budapest, 1880. Vahot Imre (Gyöngyös, 1820 – Budaörs, 1879) író, színműíró, többek között a reformkori *Pesti Divatlap* és az ’50-es évektől megjelenő *Napkelet* szerkesztője.

²⁷ Szűcs Sámuel: *Naplói (1835–1864)*. Miskolc, 2003. 118., 141. Szűcs Sámuel (Miskolc, 1819 – Miskolc, 1889) ügyvéd.

²⁸ Podmaniczky: *Naplótöredékek*, I. kötet 183–185.

²⁹ „... kacérkodni fogok vele.” *Slachta Etelka soproni úrilány naplója*. Harmadik kötet. Győr, 2006. 73.

pesti íróársainak jellemzésével támasztja alá, az így élénk táruló meglehetősen színes képbe Vahot „saját divatképei” után készült atillája, Lisznyay Kálmán darutollas túri süvege, Podmaniczky angol és magyar divatot egyesítő eleganciája éppúgy belefér, mint Sükei Károly piros feze vagy Irinyi József elegáns frakkja és Pálffy Albert monoklija (bár ez utóbbi kettő civilizációt és európaiságot kifejező kinézete Jókai emlékei szerint azért kilógott a külsejükkel inkább magyarságukat és keletiességüket hangsúlyozni kívánó barátaik közül).³⁰ Vadnay Károly pedig Lisznyai Kálmánt jellemzi úgy, mint aki mindig olyan ruhát húzott, amilyenhez éppen kedve volt: „... néha tetőtől-talpig finom bársonyban, néha szélsőlegesen kigondolt és kisallangozott palóc dolmányban. Fején egy nap fényes francia cylinder, másnap árvalányhajas vagy virágbokrétság pörge kalap.”³¹

A szerzők a reformkori nemzeti divatnál jóval nagyobb arányban emlékeznek meg az 50-es, 60-as évek fordulóján kibontakozó nemzeti divatmozgalomról. Szinte mindegyikük szentel néhány sort a magyaros öltözet elterjedésének, még azok is, akik máskülönben nem vagy csak néhány szóban emlékeznek meg az öltözködésről, illetve a divatról.

A kibontakozó nemzeti ruhamozgalmat kapcsán a szerzőket két táborra lehet osztani aszerint, hogy milyen szerepet tulajdonítanak maguknak a mozgalom kibontakozásában. Vannak, akik saját magukat – országos vagy helyi szinten – a mozgalom kezdeményezőiként ábrázolják, mások csak arról emlékeznek meg, hogy a nemzeti viselet felöltésével önként vagy valamilyen kényszer hatására csatlakoztak hozzá. Az emlékiratok alapján úgy tűnik, hogy ez alkalommal valóban általánossá vált a nemzeti viselet. Móricz Pál például így emlékezett: „A nemzeti viselet általánossá lett. Mindenki fölhúzta a szűk nadrágot, a magyar sarkantyús csizmát, pitykés dolmányt, és fölcapta a tollas kalapot.” „A magyar nők fölvették a pártát, a csipke-kötőt és a bársony-fűzőt; a leányok nemzeti színű szalagokat fűztek a hajukba. A társadalom minden rétegében feltűnt a magyar szellem, mely magával ragadta a szintén elnyomott nemzetiségeket is.”³² Szemere Bertalan 1859-ben nem is tartózkodott Magyarországon, naplóját emigrációban vezette, a magyar divat híre azonban hozzá is eljutott: „... a nemzeti viselet újra nemcsak divatba jött, sőt teljesen elnyomta a németet: attila, szűk nadrág, kucsma, párta még a bálókban is, – sőt egy új ruhát találtak, mit budának neveztek.”³³

Az emlékezések elsősorban a nemzeti (öltözeti) mozgalmat (is) kiváltó okok megnevezésében, illetve abban térnek el, hogy az emlékezők hogyan ábrázolják saját szerepüket és részvételüket. Pauler Tivadar naplója és Vadnay Károly emlékirata szerint a fordulatot az 1857. évi jogászbál jelentette, ahol az ifjúság nagy része attilában, a leányok pedig „magyar köntösben” jelentek meg. Pauler naplóbejegyzéseiből kiderül, hogy mekkora jelentőséget tulajdonított e változásnak, arról azonban nem számolt be, hogy ő maga csatlakozott-e a fiatalok kezdeményezéséhez.³⁴ Podmaniczky ugyanerről a bálról azt írta: a várakozások, miszerint a meghívottak magyar díszruhában fognak megjelenni, nem váltak ugyan valóra, „de azóta a delej már megvolt a levegőben s egyre izgett-mozgott”.³⁵ Mikszáth pedig úgy

³⁰ Jókai Mór: *A varázs-ing*. In: Jókai Mór: *Az én életem regénye*. Budapest, 1912. 199–204.; 199–200.

³¹ Vadnay Károly: *Elnémult idők, Emlékezések*. Budapest, 1886. 173. Vadnay Károly (Miskolc, 1832–Budapest, 1902) író, újságíró.

³² Móricz: *Emlékezzünk régiekről*, 203.

³³ Szemere Bertalan: *Napló (1849–1861)*. Miskolc, 2005. 1859. dec.

³⁴ Pauler Tivadar: *Napi jegyzetek*. 1857. január 28., január 31. Pauler Tivadar (Buda, 1816–Budapest, 1886) jogász, jogbölcész. OSZK Quart. Hung. 2611/1–2.; Vadnay: *Elnémult idők*, 114.

³⁵ Podmaniczky: *Naplótöredékek*, III. 74.

tudja, hogy a jogászbálon már nemcsak az ifjúság, hanem az idősebbek is „jobbadán magyarban jelentek meg”.³⁶ Mások az egész országra kiterjedő nemzeti mozgalom kezdetét a protestáns pátens elleni tiltakozó mozgalomhoz (Móricz Pál), a Kazinczy ünnepségekhez (Szűcs Sámuel) vagy Solferinóhoz (Viola, Eötvös Károly³⁷) kötötték; Krasznay Péter a divatmozgalom kezdetét az októberi diplomával hozta összefüggésbe, szerinte a magyar ruhába öltözés tüntetés volt a császári leirat ellen. Váry Gellért is úgy emlékezik, hogy az októberi diploma után „az egész ország férfijai és asszonyai magyar ruhába bújtak”.³⁸ Podmaniczky viszont ennél korábbra teszi az átöltözés időpontját: „1859. augusztus havában öltöttük fel a magyar nemzeti viseletet, – amint gróf Eszterházy István mondá: ugrottunk belé a magyar nadrágba és csizmába.”³⁹

A szerzők a mozgalom kezdeteit több emlékiratban is összeesküvés-szerű, mítoszi mozzanatként jelenítik meg, igyekeznek meghatározni azokat a személyeket, akik egyszer csak arra az elhatározásra jutottak, hogy csakis magyar öltözetben fognak járni. Eltérnek azonban az ősforrás megjelölésében. Az emlékező szövegek szerzői abban megegyeznek, hogy a magyar ruhamozgalom Pestről indult, és valamennyien őriznek valamiféle emléket a mozgalom kezdetéről, de a legendák ködébe vesző kezdetek megsokszorozódva állnak előttünk. Ebben az emlékezet működésének törvényszerűségei mellett az írói szándékok különbözősége is szerepet játszhat: ahány emlékirat, annyi változat – annyi azonban bizonyos, hogy a szerzők szívesen helyezték magukat vagy a számukra valamilyen szempontból fontos személyeket az események középpontjába.

Váli Mari emlékirata szerint a magyar ruhamozgalmat Jókai indította 1859-ben: „...mindent egy napon karneolgombos atillát s panyókára vetett, egyszerű zsinóros posztómentét öltve, sétálni vezette ezüstcsatos pruszlikot, kicsi bársonymentét s aranycsipkés magyar főkötőt viselő délceg, szép feleségét, pár nap múlva mintegy varázsütésre hemzsegték a pesti utcák festői magyar öltözeteket viselő alakoktól... Mintha mindenki összebeszélt volna, hogy vessünk immár véget a gyászolás sötét idejének! [...] Milyen isteni látvány volt ez az átváltozás! Az új életre ébredő magyar nemzet első megmozdulása!”⁴⁰ Jókai *A Nemzeti Színház múltjából* című könyvében saját kezdeményező szerepére nem, csak a mozgalomban való részvételére utal, amikor egyes szám első személyben kiált föl: „Jaj de szépek voltunk benne!” – vagyis az „egyszerre csak felvett” „ősi ruházatban”.⁴¹ Egy másik emlékező szövegében viszont már saját magát helyezi az események középpontjába, amikor arról számol be, hogy a nemzeti öltözet viselését maga kezdeményezte 1860-ban, Üstökös című lapjában.⁴² Ezt megerősíti Jókai életrajzírója, Mikszáth, aki szerint Jókai az Üstökösben közölt versekkel, prózai írásokkal élen járt a nemzeti viselet fölélesztésében. Váli Mari fentebb idézett története azonban Mikszáthnál némileg máshogy hangzik: magát a divatot csak később kezdte követni, amikor a fiatal főurak (Keglevich Béla, Eszterházy István, a báró Balassa-fiúk) „az utcára is kivitték”, vagyis az ünnepélyes alkalmakon túl, a hétköznap-

³⁶ Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora*, II. 24.

³⁷ Eötvös Károly (Mezőszentgyörgy 1842 – Budapest 1916) író, újságíró, ügyvéd, politikus.

³⁸ Váry Gellért: *A Bach-korszak Csongrádon*. In: *A föld megőszült. Emlékiratok, naplók az abszolutizmus (Bach) korából*. I–II. [a köt. anyagát felkutatta, vál., szerk., az előszót, a bevezetőket és a jegyzeteket írta Tóth Gyula]. S.a.r. Tóth Gyula. Budapest, 1985. I. 27. Váry Gellért (Csongrád, 1843 – Nyitra, 1929) piarista tanár.

³⁹ Podmaniczky: *Naplótöredékek*, III. 87.

⁴⁰ Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról*, 218.

⁴¹ Jókai Mór: *A Nemzeti Színház múltjából*. Budapest, [1914]. 57.

⁴² Jókai Mór: *Önéletírásom*. In: Jókai Mór önmagáról. Budapest, 1904. 1–97., 25.

okon is hordani kezdték magyar öltözetüket. Ekkor „Jókai is attilát és szűk nadrágot húzott, Jókainé pedig a Melinda pruszlikjában jelent meg a Váci utcán”.⁴³ Váli Mari egyébként unokabátyja mellett saját maga számára is biztosított egy szerény helyet a nemzeti divat történetének lapjain. Emlékezésében arról számol be, hogy Jókai kérésére képeket másolt az Eszterházy család történetét tárgyaló régi könyvből, hogy szabója „az egészen eredeti, régi minták után készíthesse megrendelőinek a magyar öltözeteket”.⁴⁴

Jókai csak mellékszereplő Luczián, vagyis Zöldi Márton, színész és színigazgató – valószínűleg színházi legendákon, mások emlékein alapuló – anekdotává formált változatában. Zöldi szerint a nemzeti divat újbóli felélesztéséért a nemzeti színház négy színészét illeti az érdem, akik 1859 október közepén határozták el, hogy ezentúl magyar polgári öltözetben fognak járni. Minél egyszerűbb ruhadarabokat választanak, hogy a polgárokat se riasszák el: „... a nemes egyszerűséggel koncipiált attila elegánsan illeszkedett férfias természetükhöz, a nyakkendő aranyrojtján kívül alig volt valami rajtuk, mit sallagnak lehetne nevezni.” A nemzeti öltözet elterjesztése innentől kezdve könnyen ment, mindössze körbe kellett járniuk a városban, és az emberek követték őket – „a négy magyar színészben csaknem egy-egy apostolt láttak az udvaron”.⁴⁵

Viola korrajzában a nemzeti ruhamozgalom 1859 nyarán tolnai földesurak fogadalmával indult, amelyet a balatoni éjszakában tettek. (Az ötlet szülőatyja Viola szerint Dőry Lajos volt.) Természetesen ők is arra esküdtek, hogy ezentúl csak magyar öltönyt viselnek. Ezt követte a nemzeti színház színészeinek hasonló tartalmú esküje. A mozgalom azonban csak akkor vált tömegessé, a magyar ruha viselete akkor vált „nemzeti kötelességgé”, amikor a pesti ifjúság – amelyhez a szerző is minden bizonnyal tartozott – 1859 októberében magára öltötte a magyar ruhát: „általános és egyedül salonképes divattá csakis az ifjúságnak ügyes fellépése tette.” Az első látványos demonstrációra 1859 novemberében került sor, amikor harminckét ifjú jogász egyforma fekete díszmagyarban jelent meg a nemzeti színház erkélyén, amelyet Vezlerle Zsigmond bérelt ki számukra.⁴⁶

Krasznay Péter és társasága a pesti hírek („a Pesten tanyázó előkelő fiatalság magyar ruhába öltözött és folytonosan abba kezdett járni”) hallatára 1860 novemberében döntött a részvétel mellett: „... egy novemberi estére Nyíry Ferenc sógoromnál átrándultunk, a hol is szóba jött a magyar ruha viselete és még ott azonnal elhatároztuk, hogy másnap reggel bemegyünk Nyíregyházára és már akkor ott lakott Gábor testvéremnél találkozunk és azt is rá beszélvén, [...] egy-egy öltözet magyar ruhát varratunk, és attól kezdve sohasem öltünk magunkra mást, mint Magyar ruhát.”⁴⁷

Hogyan magyarázzák az emlékezők a nemzeti divatmozgalom elsőpró sikerét? Viola szerint a demonstráció eszköze azért lett éppen a nemzeti viselet, mert – szabad sajtó és egyházak hiányában – nem volt más mód „bizonyítani, hogy mi magyarok vagyunk, és azok is akarunk maradni”. Gyermeket különösen szívesen öltöztettek népi ruhadarabokba, ezt

⁴³ Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora*, 24.

⁴⁴ Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról*, 219.

⁴⁵ Luczián [Zöldi Márton]: *A magyar divat idejéből*. Magyar Salon, 1896. VII. füzet 3–24. Luczián a színészek magyar ruhás fényképeit is közli. Zöldi Márton (Békéscsaba, 1854 – Budapest, 1919) színész, újságíró.

⁴⁶ Viola [Vezlerle Gyula]: *Visszaemlékezések. Korrajz az 1860–61-iki időszakról*. Vác, 1878. 6., 25–27. Az azonosításhoz: Gulyás Pál: *Írói álnévlexikon*. Budapest, 1956.

⁴⁷ „Naplójegyzetei Krasznay Péter kemecsei lakosnak ...” S. a. r. Forrai Ibolya – Árva Judit. A bevezetőt írta és a névmutatót összeáll. Benda Gyula. Budapest, 1998. 181. Krasznay Péter (Ökörítő, 1830 – 1916) birtokos, szolgabíró.

ugyanis nemigen lehetett megtiltani. Búsbach Péter például egy hölgyről és fiáról számol be, akik 1860 körül gyakran sétáltak a Váci utcában, a kislíú gatyában, sarkantyús csizmában, szűrben, árvalányhajás pörge kalapban. „Mindenki tudta, a rendőrség is tudta, látta, hogy ez kihívó tüntetés; de mit tegyen? Nem tudott hozzáférni. Hát utóvégre nem szabhatja elő egy anyának, hogy mily öltözetben járassa kis fiát! Nem szabhatja elő a polgároknak a ruhát, melyben egyedül legyen szabad az utcán megjelenni!”⁴⁸ Vagyis a nemzeti öltözet viszonylag szabad, nehezen szabályozható, mindenki számára könnyen érthető, közösséget formáló kommunikációs eszköz szerepét töltötte be.

Arról, hogy a '60-as évek ruhamozgalma divatjelenség volt-e vagy sem, már megoszlanak a vélemények. Viola a nemzeti öltözet általános viselését nem divatnak, hanem az önkifejezés és az ellenállás eszközének tekinti, így az európai öltözethez való visszatérést sem veszteségként ábrázolja: a magyar ruha viselésére, erre a látványos külsőségre csak addig volt szükség, amíg a nemzetiség veszélyben volt. Az egyes ruhadarabok leírásánál viszont maga is elismeri, hogy azok díszítése, szabása és ára is a divat hatására formálódott: „a divat ezt is méregdrágává tette” – írja a Buda vezérről elnevezett téli felöltőről.⁴⁹ A szerzők többsége azonban veszteségként élte meg az öltözködés nemzeties korszakának elmúlását. Váry Gellért a '60-as évekbeli nemzeti felbuzdulás elmúlása fölött kesereg: „De mint minden tüntetés, úgy a magyar ruházati tüntetés is csak szalmatűz volt, mely hamar kialudt” – és mindezt a divat hatalmának tulajdonítja.⁵⁰ Hasonlóan vélekedett Eötvös Károly is: „Divatos! Gonosz szó ez. Ez ölte meg a magyar ruhát. Ez és a fényűzés és a mi jó fajunknak oly sokszor emlegetett szalmalángja. Akkor azt hittük: örökké tart a magyar ruha és azt soha többé le nem tesszük.”⁵¹ Jókai frappáns megfogalmazása szerint a mozgalom „divatnak hosszú volt; nemzeti lelkesedésnek rövid!”⁵²

Úri vagy népi?

A nemzeti öltözék két lehetséges forrása, a paraszti viselet beemelése, valamint a régmúlt korok öltözködésének felelevenítése közül a reformkorban ez utóbbihoz nyúltak. Bár elismerték a paraszti öltözék ősi, hagyományt őrző jellegét, szépségét, és a népviseletek leírása már a század első felében megkezdődött, fel sem merült a gondolat, hogy például arisztokraták bújjanak népviseletbe – leszámítva a jelmezbálokat és a korteskedés időszakait, később a vidéki nyaralásokat. Igaz, a paraszti viselet táji tagoltsága nem is segítette volna elő a nemzeti egység megvalósulását az öltözködésben. A 19. században felelevenített nemzeti öltözék alapjául így a 16–17. századi főúri öltözék szolgált, amely mentes volt a főként a 18. században ráarakódott külföldi hatásoktól. A paraszti viselet elemei – a népi műveltségnek a nemzeti kultúrába való beillesztésének részeként – a század folyamán fokozatosan kerültek

⁴⁸ Dr. Búsbach Péter: *Egy viharos emberöltő. Korrajz I–II*. Budapest, 1899. Búsbach Péter (Gyöngy 1827–1905) jogtudós, országgyűlési képviselő. A szabadságharcban mint honvédszázados vett részt, majd ügyvédként Budapesten telepedett le.

⁴⁹ Viola: *Visszaemlékezések*, 25., 28–29.

⁵⁰ Váry: *A Bach-korszak Csongrádon*, 28.

⁵¹ Eötvös Károly: *Magyar ruha, magyar pap*. In: Eötvös Károly munkái. VI. kötet. Emlékezések Budapest, é. n. 32–39. (Az írás 1880-ban keletkezett.)

⁵² Jókai Mór: *Budapesti élet*. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen*. IX. kötet. Budapest, 1893. 121.

be az úri, városi öltözködésbe, de a népművészet csak az 1880-as években jött igazából divatba.⁵³

Míg a lapok a nemzeti öltözet divatját leginkább a történelmi, úri magyar viselet felújításaként értékelték, az emlékirók, amennyiben írnak a nemzeti öltözet eredetéről, inkább a „néptől” származtatják azt. Az úritól a népiig vezető út az emlékiratokban is nyomon követhető. A reformkori szerzők csak ritkán, különleges alkalmak (főleg korteskedés) alkalmából számoltak be népi ruhadarabok viseléséről. Kivételt képez a védegyleti évek kékfestője, amelynek a divattá válását – elsősorban a bálozók körében – Splény szerint „vegyes védegyleti és demokratiai lendület okozta”.⁵⁴

Podmaniczky megemlékezik az 1840-es években varratott szűréről, amelyhez hasonló – állítása szerint – akkoriban sokan hordtak, valamint az 1847-ben „a bekövetkezendő események előérzetében” vásárolt cifraszűrről⁵⁵ is, amelyet (és a frissen beszerzett többi népies ruhadarabot) az 1848. évi korteskedésről szóló beszámolójában már maga is jelmeznek⁵⁶ érez: „pitykés dolmányt és mellényt, rajthuslit, darutollas kalapot [...] szereztem be, nemrég vásárolt szűröm egészítvén ki azon jelmezt, amelytől azontúlra vagy három hétig megválnom nem lehetett többé.” Podmaniczky jelmeze elérte célját, a korteseket fogadó pestiek örültek a fiatal arisztokrata betyáros, gesztus értékű öltözetének: „Der liberale baron ist ganz a la Milfay (Sobri után a leghírhedtebb rabló) costumirt, bravo, der Kossuth soll leben!”⁵⁷

Az '50-es, '60-as évek fordulóján induló divatmozgalomra emlékezők azonban már szinte kizárólag népi eredetű ruhadarabokat sorolnak fel. Váry Gellért szerint 1860 után az is a tüntetés része volt, hogy az úri osztálybeliek is „a magyar nép ruháját vették magukra”.⁵⁸ Jókai pedig úgy véli, az 1860-as évek „politikai nyilatkozatul vehető” magyar divatja a különböző vidékek népviseleteiből átvett részletek összessége volt. Leírásában a nem is olyan rég még nemzeti hősök emlékét felidéző (sőt, részben róluk elnevezett) öltözetek

⁵³ A szakirodalom inkább csak e folyamat végpontjára koncentrál, magának a változásnak, tágabban a nemzetfogalom átalakulásának a vizsgálata még várat magára. Bővebben lásd F. Dózsa Katalin: *A kékfestő az „úri divatban.”* In: „Isten áldja a tisztas ipart”. Tanulmányok Domonkos Ottó tiszteletére. Sopron, 1998. 173–181.; Fejős Zoltán: *Népművészeti divat a múlt század végén és a századelőn.* In: Népi kultúra és nemzettudat. Szerk. Hofer Tamás. Budapest, 1991. 143–158.; Halasy Márta: *Népviseletek úri és polgári használatban.* Ethnographia, 100. (1989) 1–4. sz. 303–312.; Kresz Mária: *A magyar népművészet felfedezése.* Ethnographia, LXXIX. (1968) 1. sz. 1–36.

⁵⁴ Splény Béla: *Emlékiratai.* I–II. Budapest, 1984. I. 535. Splény Béla (Pest, 1819 – 1899) birtokos, bányamérnök, pénzügyminisztériumi tanácsos.

⁵⁵ A rátéttel, hímzéssel díszített szűr 19. században kialakult elnevezése. A cifraszűr viselését annak drágasága miatt a 19. század során egyes megyék és települések korlátozták. Az 1850-es évektől nemzeti szimbólum jellege miatt tiltották. Vö.: Flórián Mária: *Magyar parasztviseletek*, 161–165.

⁵⁶ A jelmez szót a korabeli nyelvben a mainál tágabb értelemben használták, egy korszakot, nemzetiiséget, hivatalt, méltóságot jellemző öltözeteket értettek rajta. A TESZ szerint a szó jelentése: jelképező, jelölő mez. Vö. Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára.* Pest, 1873. Lásd például Rómer Flóris akadémiai székfoglalójának címét: *A magyar jelmez.* (Megjelent Kerny Terézia: *Viselettörténeti adalékok a bántornyai freskók körül kialakult vitához.* In: Johannes Aquila und die Wandmalerei des 14. Jahrhunderts. Tagungsbeiträge und Dokumente aus den Sammlungen des Landesdenkmalamts/Budapest (Red. Marosi, Ernő) Budapest, 1989. 127–145. tanulmánya függelékeként.)

⁵⁷ Podmaniczky: *Naplótöredékek*, I. 324., II. 188. A német mondat fordítása: „A liberális báró egészen Milfay módjára öltözött, bravó, éljen Kossuth!”

⁵⁸ Váry: *A Bach-korszak Csongrádon*, 27.

egyesülnek a paraszti ruhadarabokkal „népviselet” címszó alatt. 1860-tól fogva „néhány évig lehetett látni minden utcán, minden szalonban a népviseleteknek minden vidékről eltanult összes sajátosságait: a fodros, rezgős főkötőket, a gyöngyös pártákat, a csipkés kötényeket, dudoros ingvállakat, fűzött válldereket a hölgyeknél; az attilákat, budákat, mentéket, sarkantyús csizmákat a férfiaknál; a darutollas süveg, a cifraszűr, a fürtös guba bejutott a szalonokba is. [...] Ez idő alatt Budapest minden néposztályban valóságos keleties jelleget mutatott.”⁵⁹ A népi elemeknek az úri ruházatba való bekerülésére Berzeviczy Albert is felfigyelt, igaz, ő maga a magyar viseleti divat tetőpontját jelentő 1860. évben csupán hét éves volt, így csak jóval később tudatosult benne, hogy a szülei által ráadott csikósöltözet révén maga is egy országos politikai mozgalom részese volt. Többé-kevésbé kívülállóként, némi iróniával emlékezik a paraszti öltözetbe bújtatott fiatalurakra, akik „nem érték be a magyaros úri viselettel, hanem lehetőleg népiesek is akartak lenni, rövid pitykés dolmányt viseltek, panyókára vetett szűrt, kezükben fokost; ilyen öltözékben azután szemükre húzott árvaléány-hajas kalappal, betyáros pose-ban, búsuló szegény-legényként fényképeztették le magukat.”⁶⁰ Eötvös Károly emlékezése mindennek némileg ellentmond. *Magyar ruha, magyar pap* című írásából az derül ki, hogy a soproni evangélikus líceum magyar diákjai számára 1859-ben egyáltalán nem volt nyilvánvaló, milyen is a pesti lapokban emlegetett magyar ruha. A környék parasztságának viseletét ugyanis nem tartották a maguk számára megfelelőnek: „El kezdtünk a fölött tanakodni: milyen lehet az a magyar ruha? Mert hogy az a pötyögős nadrág és kurta dolmány, melyet a rábavidéki és hansági paraszt visel, nem valami különös szép s a maturitásra készülő ifjú Magyarországhoz éppen nem illendő...”⁶¹

Az 1860-as évek magyar ruhadivatját az emlékezők a nemzet politikai és társadalmi egységének kifejeződéséeként, az érdekegyesítés diadalaként ábrázolják; a reformkori és az 1860-as évekbeli magyar öltözeti mozgalomról beszámoló szövegek összehasonlítása a nemzetfogalom változását, átalakulását, a népi kultúrának a nemzettudatba való lassú beépülését mutatják.⁶² A leírások azonban arról is tanúskodnak, hogy főként a néhány évtized távlatából visszatekintők némi iróniával emlékeznek a reformkori, illetve 1860-as évekbeli öltözetek jelmezszerűségére. Jókai Petőfi egyik – egyébként más emlékiratokban is felidézett – öltözetét „Peleskei Nótárius-jelmez”-nek nevezte. Fest Imre az 1867. évi koronázási bandériumok ruházatának leírásán kívül egész emlékiratában nem foglalkozik saját és ismerősei külső megjelenésével, és bár hazafiságához nem fér kétség, úgy tűnik, annak külsőségeiben való megnyilvánulásával nem teljesen azonosul: a pesti koronázási ünnepség kapcsán arról elmélkedik, hogy „a XIX. században nincs még egy ország Európában, amelyik ilyen pompás színjátékot tudna rendezni”.⁶³

Átöltözések

Az átöltözések vizsgálatával a szokások, a divat, az öltözködés társadalmi kényszer jellegét figyelhetjük meg, amely alól a nemzeti ruhamozgalom sem volt kivétel. Az átöltözést, a német ruha magyarrá, esetleg a magyar ruha németre való cserélését akár egy nap alatt is

⁵⁹ Jókai Mór: *Budapesti élet*, 119–192., 121.

⁶⁰ Berzeviczy Albert: *Régi emlékek 1853–1870*. Budapest, 1907. 121. Berzeviczy Albert (Berzevice, 1853 – Budapest, 1936) kultúrpolitikus, történész.

⁶¹ Eötvös: *Magyar ruha, magyar pap*, 35.

⁶² Lásd például Sinkó Katalin: *Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és a hazai népművészetben*. Etnographia, 100. (1989) 121–154.

⁶³ Fest Imre: *Emlékirataim*. Budapest, 1999. 112. Fest Imre (Szepesváralja, 1817 – Budapest, 1883) politikus, közigazdász.

többször lehet ismételni: a társadalom tagja folyamatosan alkalmazkodni igyekszik a szokásokhoz, az alkalomhoz, azokhoz a személyekhez, akikkel találkozni szándékozik – nem akar kilógni a sorból.

A reformkori vármegyei életben, az országgyűléseken és általában a politikai és társadalmi eseményeken résztvevők öltözködéssel kapcsolatos legmeghatározóbb élménye szemmel láthatóan a folyamatos átöltözés. Magánemberként, a mindennapokban – néhány régimódi urat leszámítva – általában divatos, német öltözetet viselnek, azonban amikor hivatalos személyként vagy hivatalos eseményeken jelennek meg, magyar ruhát öltenek – így a szerepváltásokat akár naponta többszöri mérlegelés és átöltözés is kísérhette. Az alkalmon és a szerepen kívül figyelembe kellett venni azt a társaságot is, akivel az illető idejét múlatta. „Reggel felöltöztem magyar ruhába, hogy Kussevicshez elmenjek; de a Gróf behivatván s egy instantiát adván a kezembe letisztálás végett, melyben Reviczkytól a követválasztásra 3 heti szabadságot kér, – az időt annak írásával eltöltvén, elkéstem, – így tehát ismét levetkeztem s a Gróf bureaujában Naményit felkerestem, a ki nagy szíveséget mutatott érántam, ő azt mondotta, hogy a felesküvésre nem szükséges magyar ruhában mennem, épen ha a Consiláriusokat és a Cancelláriusokat is sorba kívánnám jární, a mit illő, hogy megtegyek ...” – írta Jászay Pál naplójába 1832 októberében, majd néhány nap múlva így folytatta a bécsi hivatali élmények megörökítését: „Reggel felöltöztem ugyan magyar ruhába, de meggondolván aztat, hogy amúgy a fiákerre sem kell költenem, ismét levetkeztem, s csak német ruhában mentem a Kussevich bureaujába ...”⁶⁴ A szövegből nem derül ki, miért is nem lehetett magyar ruhában gyalogolni: nagy feltűnést keltett volna a bécsi utcákon, vagy a sarkantyú akadályozta a sétát, félteni kellett a drága öltözetet, esetleg a magyar nemesúri megjelenéshez nem illett a gyalog járás. Az átöltözés nemcsak bécsi tartózkodása idején kísérte Jászay mindennapjait. Például Újhelyen a főispán bevonulása tiszteletére a városba érkezése után átvett magyar öltözetét este ismét lecserélte: „magyar ruhámat levetvén, együtt vacsoráltunk Telekivel Báró Vaynál.”⁶⁵

Átöltözésre kényszeríthetett a magyar ruha – ritkán bevallott, főként a magyar öltözet divatba hozatalának mérsékeltebb hívei vagy ellenzői által emlegetett – kényelmetlensége vagy drágasága is. Jászay a főispáni beiktatás napján a délelőtti ceremónia és látogatások után ismerőseinél ebédelt, ahol – a naplóban már sokadszor – átöltözik: „oda német ruhát hozatván, s a magyart, melyben már majd meggyúltam – levetvén, ott ebédeltem.”⁶⁶ Vahot Imre hőse, a gyöngyösi Nagy Stefi „arisztokratikus” (arany és ezüst sujtásos kirívó színű dolmány, bő fehér nadrág, sarkantyús csizma) viseletét volt kénytelen „demokratikus gúnyára” (pitykés dolmány, kordovány csizma, pörge kalap) cserélni – az átöltözés oka itt az elszegényedés volt.⁶⁷

Átöltözéshez vezethetett egy más vidékre, más környezetbe való áttelepülés. A németes környezetben nevelkedő Podmaniczky Frigyes és testvére például miskolci iskolaévei alatt igyekezett idomulni a magyaros környezethez. Az otthonról hozott „csinos, de más viszonyokhoz való” divatos öltözetüket megbámulták a miskolci fiúk, a Podmaniczky-fiúk „átöltözése” (darutoll, csáti ölmos bot) után viszont „már nem is ríttunk ki annyira, mint eleinte,

⁶⁴ Jászay Pál naplója. Irodalomtörténeti Közlemények, 4. (1894) 86–101., 209–229., 360–377., 456–484; 5. (1895) 95–108., 219–250., 366–378., 476–487.; 6. (1896) 92–115., 239–245., 364–376., 482–496.; 7. (1897) 109–117., 240–248., 362–368. 1897. 244–245. 1832. október 19-i és 22-i bejegyzés. Jászay Pál (Abaújszántó, 1809 – Abaújszántó, 1859) történész.

⁶⁵ Jászai Pál naplója, 1830. aug. 4. IV. 462.

⁶⁶ Jászay Pál naplója, 1830. aug. 5. IV. 462–463.

⁶⁷ Vahot Imre: *Emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete*, I. 54.

ami megkönnyíté számunkra a némileg idegenszerű elemekkel való egybeolvadást.”⁶⁸ A miskolci szabó segítségével kialakított, a felnőttek viseletét utánzó, meglehetősen eklektikus, de a fiúk önállóságát, függetlenségét kifejező „elvadult külső” azonban az aszódi családi kastélyban nem volt elfogadható, így hazatérésük után pár hét alatt újabb ruhacsere következett: „csinos s módos magyar legénykéek váltak ismét belőlünk.”⁶⁹ A nemzeti öltözék ügyére meglehetősen érzékeny Vahot, akit szülei német szóra küldtek az 1830-as években Gyöngyösről Eperjesre, épp ellentétes irányú átöltözésről számol be: „Csinos, magyar szabású öltönyünket is idegennel cserélték föl.”⁷⁰

A ruhatár kicserélését természetesen egy új divat beköszönte is eredményezhette. Az emlékiratok tanúsága szerint a Védegylet divatot csinált, és a honi áruk vásárlását és viselését hirdető mozgalomhoz való csatlakozás maga is divat, szinte társadalmi kényszer lett. A szerzők a Védegylet szerepét emelik ki a pesti társasélet – és ezen belül az öltözködés – nemzetivé alakulásában, ugyanis a honi vagy honinak mondott alapanyagokból készült öltözetek többnyire egyben szabásukban vagy díszítésükben is magyarok voltak: „Divat lőn páholyt tartani a Nemzeti Színházban, kék babos ruhát viselni, Füredi Miska és De Caux Mari népdalait megtapsolni. Adtak kartonruhás estélyeket, s a nagy ebédek francia bor nélkül folytak le” – emlékezik Degré Alajos.⁷¹ Frankenburg örvendetes fordulatként jellemezte a változást: „kivetköztünk elkülföldiesedett állapotunkból, s visszatértünk magunkba, híven ragaszkodván ismét nyelvünkhöz, szokásainkhoz és viseletünkhöz, melyet idegen befolyás alatt egy ideig megtagadni kényszerültünk”,⁷² bár megállapítása, úgy tűnik, csak a védegyleti mozgalom néhány évére, és azon belül is csak a társasági eseményekre vonatkozhatott. Ugyanakkor a honi divat komoly áldozatokat követelt követőitől, akik nem feltétlenül meggyőződésből váltottak honi ruhára, bár az emlékezők, ha a Védegyletben vagy a nemzeti divatmozgalomban való személyes részvételüket is kiemelik, nem említik, hogy számukra nehézséget okozott volna a nyugati divattól való elfordulás. Kivétel azért akadt, a szepességi származású, az 1840-es években Pesten jurátuskodó Raisz Szilárd, felidézi, gyakran látogatta a királyi tábla üléseit, pedig „akkor a jurátusnak csak magyar nadrágban és karddal az oldalán volt szabad bemennie.” Néhány év múlva azonban már természetes volt számára, hogy esküvőjére magyar díszöltönyt készíttetett Pesten.⁷³ Degré emlékei szerint a mindig választékosan, a legújabb (vagyis nyugati) divat szerint öltöző Kuthy Lajos „csakis erkölcsi kényszerből vetette magát alá” a Védegylet diktálta divatnak, „úszott az árral, s koptatta a gácsi posztót”.⁷⁴ A mozgalomhoz az öltözetére mindig nagy gondot fordító Podmaniczky is az elsők között csatlakozott; az áldozat mértékére szóhasználatából következtethetünk: „durva minőségű saloni öltözetet”, gácsi posztó frakkot és honi kék bársony mellényt csináltatott magának.⁷⁵

Petőfi 1844-ben segédszerkesztői állásával együtt egy új „image” ötletét is megkapta Vahottól. Bár Vahot lelkes támogatója volt a nemzeti jelleg minden megnyilvánulásának, így a nemzeti öltözetnek is, emlékiratában Petőfi átöltöztetését mégis úgy jelentette meg,

⁶⁸ Podmaniczky: *Naplótöredékek*, I. 156., 161.

⁶⁹ Podmaniczky: *Naplótöredékek*, I. 95.

⁷⁰ Vahot: *Emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete*, I. 70.

⁷¹ Degré Alajos: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, 1983. 151.

⁷² Frankenburg Adolf: *Emlékiratok*. Pest, 1868. 3. kötet 36.

⁷³ Raisz Szilárd (Konstantin) emlékirata. OSZK Fol. Hung. 3163. 48., 90. Raisz Szilárd (1819–Holló-Lomnicz, 1893) bíró, 1848-ban képviselő.

⁷⁴ Degré: *Visszaemlékezéseim*, 150.

⁷⁵ Podmaniczky: *Naplótöredék*, II. 81.

mintha színésről lenne szó, aki egy előadás erejéig egy másik személyiség, jelen esetben a „nagy nemzeti átalakulás előhírnöke, prófétája” jelmezét húzza magára: „szépen felöltöztettük Petőfit magyar divatlap szerkesztő-segédde, magyar népköltővé, mintha csak a mi magyar nemzeti műzánk papi öltönyét vette volna magára, kivetkőzvé Thália vándorpapi gúnyjából.” A Vahot által rendezett előadást mintegy fél esztendeig játszották, a jelmeztervező maga a költő volt, elképzeléseinek kivitelezője mecénása, a versben is megörökített Tóth Gáspár pesti szabómester. A közönség – a németes főváros járókelői – pedig megütözve fogadták az új, szokatlan előadást: „A suszterinasok bámulva futkároztak utánam – idézi Vahot Petőfit –, de látván a fokost kezemben, nem mertek gúnyt űzni tisztes ruhámból.”⁷⁶ Vahot egyébként nemcsak Petőfit használta reklámként: Jókai Mór azt jegyezte föl róla, hogy maga is saját divatképei után öltözködött.⁷⁷

Az átöltözések indokai közül az eszméket és az öltözék által hordozott szimbolikus jelentést sem lehet teljesen kizárni. Az '50-es évekről szólva a visszaemlékezések szerzői a vi-seletek megválasztásának jelképes, a forradalomra és a szabadság elvesztésére emlékeztető jelentőségét emelik ki. „A hölgyek hazaszerte felölték a gyászt, – s az általános divattá lett sötét szürke angol vászon köntöst használák házi öltönyül. Színes öltözetben e naptól fogva magyar asszonyt vagy leányt sok ideig nem lehetett látni, Batthyány Lajos, a tizenhárom aradi vértanú, Csányi s a többi elvérzett jelesek emlékét tisztelvé e közös gyász, mely mintegy testvérré avatá az egész leigázott nemzetet.”⁷⁸ Degré Alajos és aradi társai a forradalomra való emlékezésül („Derék lenne azt újra felkapni ...”) a márciusi napok alatt viselt hevesi pitykés dolmányt vették elő az 1850-es évek elején, amelyet a rendőrbiztos betiltott volna, mert forradalmat látott benne, de a megyefőnök megnyugtatta: Eger környékének népviselete, az ifjúság azért hordja, mert tetszik neki.⁷⁹ A két állítás természetesen nem zárja ki egymást, a rendőrbiztos és a megyefőnök érve az öltözék két eltérő, de egymással jól megférő funkcióját emelte ki.

Vajda János átöltözése, amelyet Porzó, vagyis Ágai Adolf jegyezte fel számunkra, a költő gondolkodásában végbement változást teszi szemléletessé. Vajda egy időben a magyarság különállását, a többi nemzettől való keleties elkülönülését hirdette, és Ágai szerint öltözékét is ezen eszmének megfelelően válogatta meg: az 1860-as évek elején történt találkozásukat is megörökítő rövid írásában Vajdára adja a korszakban a városi öltözködésben is teret nyerő valamennyi népies ruhadarabot – a tulipános szűrtől egészen a rojtos gatyaszárig terjedő ironikus felsorolással. Vajdának ez a korszaka azonban nem tartott ki a '60-as évek nemzeti felbuzdulásának kihunytaig: Porzó legközelebb „fehér cylinderben, gérokkban, plundrában” látta viszont Európára átváltozott (és átöltözött) barátját, aki már nem az elkülönülésért, hanem a civilizált európai világhoz való hasonulásért szállt síkra. „Dehogy vészett ki belőle azért a magyar lélek! Csak tisztábbra szűrődött benne” – értelmezi Porzó a fordulatot, és ezzel saját véleményét is megismerjük a '60-as éveknek a külsőségekben megnyilatkozó exkluzív nemzeti mozgalmáról.⁸⁰

⁷⁶ Vahot: *Emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete*, I. 66.; Petőfi öltözködéséről lásd Ratzky, id. mű; Petőfi öltözködése része volt költői image-e felépítésének, állandó irodalmi jelenléte megtervezésének. Lásd Margócsy István: *Petőfi Sándor*. Kísérlet. Budapest, 1999. 54.

⁷⁷ Jókai Mór: *A varázs-ing*. (1893.) In: Jókai Mór: *Az én életem regénye*. Budapest, 1912. 199–204., 199.

⁷⁸ Vachott Sándorné: *Rajzok a múltból*, II. 143–144.

⁷⁹ Degré: *Visszaemlékezéseim*, 382.

⁸⁰ Porzó: *Egyedül*, 599–602., 600. Gérokk: általában sötét színű vagy fekete férfikabát; a 19. század közepétől kétsoros, hosszú, elől átmenő szárnyrészekkel (szárny), csak a derék fölött gombolva. Plundra: buggyos szárú férfinarág.

A korábban említett kényszer olykor kézzel fogható erőszak formájában is megjelent. A nemzetietlen külsejű honpolgárokkal szembeni türelmetlenség és agresszió visszatérő eleme a vizsgált szövegeknek. Vezérle Gyula (írói álnevének Viola) például beszámol két, a nemzeti ruhamozgalom 1859-es újraéledése után is következetesen frakkban–cilinderben járó diák megalázásáról, amelynek állítólag az lett a következménye, hogy a két fiatalember eltávozott a fővárosból.⁸¹ Porzó – visszaemlékezése szerint – azért cserélte „bő bugyogóját” magyar nadrágra, mert Vajda beroppantotta köcsöghalapját, és a fizikai agressziót lelki terrorral nyomatékositva „minden igaz magyar lélek” megbotránkoztatásával vádolta idegenszerűen öltözött barátját.⁸² Mikszáth is említi, hogy a cilinderek beverése gyakran okozott botrányt Pest utcáin, a színházakban, az éttermekben, kávéházakban.⁸³

A köcsöghalap, vagyis a cylinder gyakori szereplője a német és magyar viseletet szembeállító írásoknak, és fontos szerephez jut a pesti zenetanár, a mottóban idézett Megyeri Károly visszaemlékezésében is. Megyeri saját életét és egész Magyarország történetét bele tudja sűríteni öt cylinder sorsának anekdotaszerű elbeszélésébe. A tanulság – persze igen leegyszerűsített formában – ismét az öltözködés szimbolikus, a „minket” és az „őket” kijelölő és kézzel foghatóvá tevő erejét jelzi: „valahányszor Magyarországon a nemzeti szellem ébredezett a 19. században, mindig az volt az első megnyilatkozása a forradalmi iránynak, hogy a zsidókat kiverték lakásukból, a cylinder-kalapokat pedig bevették az embernek a fejébe úgy, hogy alig lehetett kivonszolni a fejet a kalapból”. Így azután 1860 elején, amikor egy vidéki városban lefolyt pogromról olvasott, azonnal vásárolt magának „magyar pörge kalapot, és este mindig abban jártam, nappal egy ideig még mindig cylinder volt a fejemen – addig, míg a cilinderek végkép eltűntek.”⁸⁴

Porzó és Megyeri történetében szó sem esik arról, hogy a nemzeti ügy iránti lelkesedésből öltöztek volna magyar ruhába – lelkesedés helyett inkább a félelem, az igaz hazafiak csoportjától való különbözőség veszélyei irányították döntésüket. Megyeri anekdotája jól tükrözi a magát a közélettől távol tartó kisember tanácstalanságát, ahogyan csak nehezen, és semmiképpen sem magától, hanem külső kényszer hatására követi az oly gyakorinak tűnő változásokat, köztük a divatot is. Megyeri így jellemezte önmagát: „Én mindig nagyon konzervatív voltam, annyira, hogy később aztán még akkor is viseltem magyar nadrágot, atillát, mikor Pesten már-már mindenki megint cylinderben és franciaruhában járt.”⁸⁵ A magát a magyar ruha elterjesztői között ábrázoló Viola korrajza csak a nemzeti ruhamozgalom kibontakozását magyarázza politikai okokkal, a nemzeti divat elterjedését már annak tudja be, hogy „minden valamire való úriember csak magyar díszruhában mert nyilvános helyen mutatkozni”. Kicsit később pedig egyenesen arról ír (egyes szám első személyben), hogy a magyar ruhát egy csoport „ráparancsolta e nemzetre.”⁸⁶ Mikszáth Kálmán Jókai-életrajzában a magyar öltözet felelevenítését a honszeretet megnyilvánulásaként magyarázta, de a nemzeti viselet elterjedése, divattá válása kapcsán már ő is a kényszert hangsúlyozta: „A nemzeti ruha már bizonyos immunitást kölcsönöz, minél fogva sietnek azt fölvenni olyanok is, akik nem szeretik, mert ha nem is kényelmesebb, de biztosabb.”⁸⁷

*

⁸¹ Viola: *Visszaemlékezések*, 26.

⁸² Porzó: *Egyedül*, 599–602.; 600.

⁸³ Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora*, II. 25.

⁸⁴ Megyeri: *Életemből emlékek*, 82.

⁸⁵ Megyeri: *Életemből emlékek*, 82.

⁸⁶ Viola: *Visszaemlékezések*, 28.

⁸⁷ Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora*, II. 25.

Az emlékiratokból kiderül, hogy abban a korban, amikor a konfekció még nem volt általános, és az emberek javarészt készítették vagy maguk varrták ruháikat, a divat és a szokások által nyújtott keretek kitöltésében a szabók és más kézművesek, valamint a megrendelők ízlése és fantáziája is jelentős szerepet játszott: így volt ez a magyar öltözet esetében is, amelyet a divatsajtó és a divattörténetek mindvégig az ősi hagyományokhoz való visszatérésként szerettek ábrázolni. A nemzeti öltözet változatossága, az egyéni ízléshez igazodó változatainak sokasága az egész vizsgált korszakra jellemző volt. Az emlékiratok olvasásával feltárt ismeretanyag érvényessége korlátozott, és ahogyan a sok egymás mellé helyezett egyéni emlékezetből nem lesz kollektív emlékezet, úgy az egyes egyének öltözködési gyakorlatának összesítése sem elegendő ahhoz, hogy magára a divatra következtessünk belőle. Bizonyos tendenciák azonban az emlékező szövegek elemzésével is kirajzolódnak: látható például, hogy míg a reformkorban a nemzeti öltözet (természetesen csak a városi, úri viseletről van szó) nem volt általánosan elterjedt, az 1859 utáni nemzeti ruhamozgalom esetében minden bizonnyal beszélhetünk divatról; és az is világossá vált, hogy a nemzeti öltözet felhúzására nemcsak az általa kifejezhető eszmében való hit motiválhatta az egyéneket. A 19. századi divatlapokban a divat szinte kötelezően visszatérő állandó jelzője, a „zsarnok” így ebben a kontextusban új értelemmel telítődik, és úgy tűnik, a nemzeti divat propagálói olykor valódi „divatdiktátorok” voltak.

ANIKÓ LUKÁCS

Changing Clothes

Reflections of 19th-century Hungarian National Fashion in Memoirs and Diaries

From the 1820s the concept of the nation became the centre of thinking and public discourse in Hungary. Debates were taking place not only at political fora: the different issues of the nation were discussed at balls, in fashion magazines and in public in general, in a form that was understandable to everyone; besides language and dance, clothes became the indicators of one's national feelings. The discourse on (urban and gentry) national costumes materialised in two waves in the 19th century: after the 1830s and 1840s, according to the reports of newspapers, national fashion emerged again, from 1859–60. But if we assume that fashion is a historical reality that exists beyond the realm of texts – in the case of national fashion an idea manifested in costumes and the way they were worn – we cannot leave out of consideration the consumers of fashion items and their motivation. With the help of diaries and memoirs we can examine what people wore and what the trends were from a special point of view: they are the means with the help of which we can study fashion from a micro-perspective; fashion, that is the normative system compared to which the individual who follows or rejects the trends defines itself by choosing his or her own clothing. The knowledge revealed by the memoirs has a limited validity; the same way as many individual recollections juxtaposed do not make up a collective recollection, the sum of individual dressing practices is not enough to draw conclusions on fashion itself. But certain trends do reveal themselves by analysing the texts of memoirs. For instance it can be observed that while (gentry and urban) national costumes were not generally worn in the Reform Era, after 1859, in the case of the national costume movement we can already talk about a trend; it is also made clear that it was not only faith in the idea expressed by national costumes that motivated individuals to wear it: the pressure from society, fear and the dangers of being different from true patriots can also be found among the motivating reasons.